

R. Broberg,
april 1941.Stadstraditioner: Stadens samhällsklasser.

Uppfattningen om anseende, samhällsställning eller samhällsklass sammanhänger med de olikheter i sociala, politiska och ekonomiska förhållanden, som på växlande sätt gjort sig gällande för inbyggarna i våra svenska samhällen, på landet så väl som i staden.

De svenska städerna, som till långt fram på 1800-talet betraktades som hemvist för en sluten borgarklass och präglades av en av denna uppbyggnad, förhållandevis enhetlig kultur, började under nämnda århundrade allt mer och mer bli samlingspunkter för skilda samhällsklasser. Handelns och industrins intensiva utveckling och därmed mer eller mindre förbundna faktorer, såsom högre avlöningar, förströelser o.a., ha i och med industrins och affärslivets lokalisering till städerna medfört inflyttning av folk från skilda samhällslager. Denna invandring har åstadkommit stora förändringar i stadsbilden, nya befolkningselement och nya rättsförhållanden ha bidragit till att förändra städernas karaktär. Den forna borgarklassens kultur dominerar icke längre stadslivet. I städerna finner man nu skilda samhällsklasser med olika traditioner och olika levnadsvanor.

I somliga städer har denna utveckling börjat jämförelsevis sent under 1800-talet, i andra åter kan den spåras ganska tidigt. För så gott som alla svenska städer kommer dock denna frågelista att beröra förhållanden från stadens intensivaste utvecklingstid, nämligen 1870 - 1890. Det är därför av största vikt, att upptecknaren alltid uppger, vilken tid som avses med de lämnade uppgifterna, samt om de gälla staden och stadsborna i gemen eller endast en del av staden eller dess invånare (hantverkarna, köpmännen, societeten, de fattiga o.s.v.). Endast muntliga utsagor och berättelser bör medtagas, icke vad som härrör från tidningar och böcker, som i varje fall genom biblioteken äro tillgängliga för forskningen.

1. Om man klart urskilt flera samhällsklasser i staden, söka att redogöra för de viktigaste av dem! Angiv beteckningar, uttryck och talesätt, omdömen och meningar rörande dessa! Vilka förhållanden ansågos vara bestämmande för uppfattningen om olika samhällsställning? Bestämdes social ställning av förmögenhet, börd, hedersposter, olika yrkens anseende o.dyl.? Återgiv vad man har att berätta om rätta härom!

2. Från en stad omtalas, att umgänget i borgarhusen förr varit mera allmänt och att man icke gjort så stor skillnad på rang. Kan man till något liknande från Eder stad? Har man något intryck av att den specifika borgarklassen varit mera dominerande förr än nu? Gjorde man förr icke någon skillnad mellan olika samhällsgrupper eller iakttog man endast få sådana? Kan man säga, att motsättningen

2.

mellan samhällsklasserna i staden framträdde mindre tydligt förr än nu? Återgiv berättelser, omdömen o.dyl., som kunna belysa en sådan synpunkt!

3. Var någon samhällsklass i staden mera ansedd än de övriga? Vilka räknades tillhöra denna (vissa yrkesutövare, vissa släkter o.s.v.)? Hur benämnde man denna samhällsklass (gräddan, societeten, noblessen, ståndspersoner, herrskap, de bättre, de fina o.s.v.)? Ex.: Den s.k. gräddan i stan förr var tolv gamla släkter, och de voro alla besläktade med varandra. De voro bra förmögna, drevo köpen-skap och hade lantbruk. Det var stor klasskillnad på den tiden och de där umgingos bara med varandra. (Askersund). - Förr i tiden in-delades Salaborna i ståndspersoner och icke-ståndspersoner. Till de förra hörde stadens och gruvans tjänstemän, stadens förnämliga-re köpmän, domare, fogde, häradsskrivare och länsmän ävensom offi-cerare. Till icke-ståndspersoner räknades stadens alla övriga inne-byggare.

4. Från flera städer berättas, att någon viss familj intog den ledande platsen i societetslivet. Oftast gällde detta en köpmans- eller ämbetsmannafamilj. Har man sig bekant något liknande från E-der stad? Vilken yrkesgrupp i staden tillhörde den? Jfr nedan 14 d om umgängeskretsar!

5. Vilken betydelse beträffande samhällsställning ha heders-uppdrag, förtroendeposter o.dyl. haft? Har man visat stadens sty-resmän och i övrigt uppsatta personer stor vördnad? Har stadens sty-relse förr skötts av någon viss grupp personer, vissa släkter o.s.v.

6. Redogör i korthet för de viktigaste yrken, som voro före-trädde i staden! Var någon viss yrkesgrupp särskilt karakteristisk för staden? Har man något minne av äldre föreningar och societeter (som t.ex. handels-societet o.dyl.)? Har man observerat, att en ny näringsgren och därmed en ny samhällsgrupp framträtt och överflyglat de äldre? Vid vilken tid började sådan utveckling göra sig märkbar? Förändringar som skett genom denna utveckling? Finnas från denna tid anekdoter och berättelser, öknamn och benämningar på personer från olika yrkesgrupper, varigenom denna fråga kan belysas?

7. Ibland har man kunnat iakttaga olika sociala skikt inom var yrkesgrupp. Någon gång finnas också uppgifter från den tid, då man först börjat inom en samhällsgrupp skönja begynnande förändring och social skiktning. Sålunda kunde man i en stad börja förmärka diffe-rentiering inom borgerskapet mellan 'det sämre', det vill säga fätti-gare borgerskapet, vars söner voro gesäller och vars döttrar gingo i hushållet, och 'det bättre borgerskapet', vars söner slog sig på studier för inträdet på ämbetsmannabanan och vars döttrar spelade fortepiano och dansade på de subskriberade balerna, blandande sig

med stadens nobless. Känner man till något sådant i Eder stad? Återgiv vad man har att berätta härom!

8. Hade somliga yrken mindre gott anseende än andra? Vilket anseende hade handelsidkarna i staden? Voro bönderna i staden mindre ansedda än borgarna? Ange talesätt och benämningar härom! Var något visst yrke i staden (s. t.ex. bödelns och rackarens) föraktat och dess utövare avskydda av övriga stadsbor? Berätta härom! Ex.: Det fanns många i staden som hade jord och kreatur. De kallades för gårdsägare. 'Stasra' ville inte heta bönder. Det var för simpelt (Kristinehamn). - Den som endast ägde tomt, kallades tomtägare, var han ägare till jord utom staden, kallades han patron eller län-deribonde beroende på storleken. (Skövde). Det ansågs på den tiden som en stor skam att slakta en häst och därtill kunde ingen annan än rackarn förmås. Rackarn var en person, som ansågs stå på samhällets lägsta trappsteg och med honom ville ingen umgås. (Hälsingborg).

9. Förekom motsättning mellan utövare av olika yrken? Har man t.ex. iakttagit motsättning mellan hantverkare och fabriksarbetare? Ha hantverkare och hantverksarbetare ansett sig vara förmer än fabriksarbetare? Återgiv anekdoter, härm, öknamn, skällsord o.dyl., varigenom yrkesmotsättningar kunna belysas! Ex.: Det behövdes bara, att någon vågade sig begagna öknamnet 'gruvkuse' till en gruvarbetare, så återgäldades denna förnärmelse ögonblickligen med en örfild (Sala). - Fabriksarbetet var föga känt och mottogs med misstro eller betänksamhet. Också kände den tidens hantverksmästare sin betydelse (Trelleborg).

10. Ansågos somliga hantverkare eller handelsmän vara förmer än andra? Besöktes somliga blott av stadens societet? Vad var orsaken härtill? Har man ansett, att somliga fört mera nyheter, och därför besökt dem? Var en inflyttad handelsman och hantverkare eller som lärt sig yrket på annan ort, t.ex. i utlandet, mera ansedd än de andra? Ex.: Skomakare Nils H. var vida ansedd för ett flott arbete, och man försummade aldrig att på tal om honom framhålla, att han arbetat i Köpenhamn - något synnerligen förnämt i de dagarna (Trelleborg).

11. Vad känner man till om rangskillnader mellan anställda? Giv akt på de anställdas villkor och anseende både inom vissa yrken och i sådana stadsgårdar, där man bredvid huvudyrket bedrev något yrke som binäring, t.ex. affärsman med jordbruk? Voro de inom binärningen anställda mindre aktade hos husbondfolket än de övriga? Från en stad berättas, att hos handelspatronen noga skildes på tjänstefolket i boden och i våningen och de som voro stadda att sköta jordbruket. Drängarna i lagerlokalerna kallades bodkarlar, och de liksom

transportkörarna voro förmer än stalldrängarna och lagårdskarlarna. Innepigorna höllos mera i anseende än lagårdspigorna. De som expedierade kunderna, kallades bokhållare och voro förmer än bodkarlarna och magasinskarlarna. Högst i rang stodo tjänstemännen på kontoret, vilka förde böckerna och titulerades herre. Vid söndagsmiddagens slut drogo sig bokhållarna och övrigt tjänstefolk tillbaka, herrarna på kontoret blevo däremot inbjudna i chefens vardagsrum på kaffe, punsch och cigarrer. (Trelleborg).

Sök taga reda på, om liknande förhållanden förekommit i Ederstad! Återgiv även berättelser härom och ev. förekommande öknamn på olika anställda, som t.ex. att ett butiksbiträde skälles för strutsvarvare, kryddbonasare, russinkvist och liknande.

12. Uppteckna minnen från arbetarklassens framträdande i staden! Hur betraktade man från början arbetarna inom industrierna (mindre ansedda än andra arbetare, ovilja mot dem för deras politiska inriktning)? Vad minnes man om de första arbetarföreningarna, bildade av folk från olika samhällsklasser i avsikt att utjämna klassmotsättningarna och höja arbetarnas bildning? Hur betraktades dessa föreningar av arbetarna själva? Berätta om dessa föreningars fester och samkväm! Brukade arbetarna besöka dem? När upphörde föreningen? Varför? Ex.: Arbetarförening av folk från alla samhällsklasser och av olika förmögenhetsvillkor bildas för att söka främja arbetarklassens bästa i socialt, ekonomiskt och intellektuellt avseende. Enligt ett uttalande 'finnes det så mycket simpelt folk i den där föreningen, att man ej kan gå dit'. (Hälsingborg).

Vad har man att berätta om de första sammanslutningarna av samma yrkesutövare (fackföreningarna)? Hur upptogos dessa av arbetarna själva och av folk från andra samhällsklasser? Vad berättas från dessa föreningars tillkomsttid? Socialisternas och kommunisternas första uppträdande i staden? Hur betraktades dessa av stadsborna i allmänhet (avoghet och motstånd)? Förekom motstånd även från arbetarnas sida? Demonstrationer, strejker, propagandatal o.s.v.? Ex.: Stadens borgare stodo på trottoarkanterna och kontrollerade, vilka som voro så röda, att de demonstrerade, av deras bekanta, och från stadens regementen gick befäl och kontrollerade, att ingen av regementets personal deltog civil eller i uniform. (Skövde). - Stadens ende poliskonstapel beordras till Varvet, då arbetareföreningen bildas. (Härnösand).

13. Känner man till att olika stadsdelar varit bebodda av särskilda yrkes- eller samhällsgrupper? Vad har folktraditionen att berätta härom? Namn, öknamn, ordstäv och talesätt om de olika stadsdelarna? Förekom med anledning av bebyggelsens art motsättning mellan olika delar av staden? Hur framträdde denna? Slagsmål mellan ungdomar från de olika lägren? Slagsmål mellan läroverkspojkar och pojkar från vissa stadsdelar?

Har det förekommit, att viss del av staden, viss gata, vissa kvar-

ter varit uteslutande bebodda av societeten i staden? Har man genom att nämna gata eller dylikt brukat ange, att någon hörde till de högre klasserna i staden? Funnos å andra sidan vissa arbetarkvarter, hantverkskvarter o.s.v.? Hade någon viss stadsdel, kvarter o.dyl. särskilt dåligt rykte på grund av dem, som bodde där? Funnos särskilda benämningar på sådana stadsdelar och kvarter? Berättelser, anekdoter, härm, öknamn o.s.v. om dessa delar av staden? Ex.: 'Han bodde vid torget', var detsamma som att meddela, att han hörde till societeten; i Egypten bodde patrasket, på Hästabacken bodde hästskojarare, flätte och slaktare. De som bodde på Nyströms kullar, räknades knappt som stadsbor, de kallades för Våmb's drängar. (Skövde). - Den som bodde vid Ågatan eller Hunnebergsgatan ansågs ej vidare 'bankfälig' och hade ganska dåliga chanser att lyckas i sina lånetransaktioner även av anspråkslösaste slag. (Linköping). - Skojarna bodde på söder, på Södra udden. Det var ganska lugnt och stilla där skojarna bodde. De stal utikring, men intill väggarna rörde de ingenting. (Askersund).

14. Hur ha förefintliga klasskillnader tagit sig uttryck under samlivet människor emellan:

a) Ha klasskillnader framträtt i hälsningar och tilltal samt i användningen av civil- och hederstitlar? Giv exempel på hur man tilltalade varandra (hur stadsbor av olika klass tilltalade varandra, tilltal till yrkesmän, hur anställda tilltalade husbönderna och husbönderna de anställda o.s.v.)! Krävde de som tillhörde de förnämsta i staden eller stadens styrelse, att man skulle hälsa på dem? Hur ville de bli tilltalade? Giv exempel på användningen av titlar! Vilka hustrur titulerades fru? Vad har man att berätta om införandet av frökentiteln? Vilka fingo denna titel? Förekom motstånd mot att använda den? Vilka voro de första som upptogo den? Hur betraktades de av övriga stadsbor? Minnen, historier och anekdoter härom? Hur benämnde man f.ö. personer, då man omtalade dem? Använde man efternamnet eller förnamnet med tillfogad yrkes- eller lokalisationsbeteckning? Giv exempel härpå! Ex.: Gamle K. var en myndig herre. Om inte någon lyfte på mössan, så petade han av den med sitt spanskrör. (Skövde). - Inom hantverksskassen i Ljungby var det endast rådmannens hustru, som titulerades fru och bar hatt. - Man benämnde varandra med förnamnet, vartill man fogade någon yrkes- eller lokalisationsbeteckning: Nisse Smed, Snickar-Petter, Johannes i Postgården. I benämningar som Arvida-Lena och Ahlbergs-Lisa kunde kvinnonamnet beteckna lika väl den angivne mannens hustru som hans dotter eller pigga. (Ljungby) - De äldre ville icke veta av frökentiteln. Gamla mamsell L. förklarade, att 'den som vågar skälla mig fröken, den gratulerar jag.' (Härnösand).

b) Hur benämnde barnen förr sina föräldrar? Sade de far och mor eller pappa och mamma? Om båda tilltalssätten förekommit, vilket var vanligast? Ansågs det ena vara finare än det andra? Förekom det ena bruket endast inom någon viss samhällsklass? Hur är bruket nu för

6. 88
tiden (1941)? Om det är annorlunda än förr, när och hur har förändringen skett?

c) Hur visade sig uppfattningen om samhällsställning och anseende vid kyrkliga förrättningar, kyrkogång, dop, bröllop och begravning samt vid de gillan, som härmed voro förbundna?

Hur skedde inbjudning till bröllop och begravning inom olika samhällsklasser? Uppdrog man åt särskild person att framföra sådan inbjudning? Förekommo särskilda bruk inom de högre klasserna vid dylika tillfällen, t.ex. att brudföljet åkte genom staden, brudvisning o.dyl.? Noggrann etikett och placering av gästerna efter viss rangordning?

Var det vanligt inom alla samhällsklasser att besöka kyrkan på söndagen? Hur var man klädd, då man gick till kyrkan? Förekom särskild klädsel härför? Vad har man att berätta om placeringen i kyrkan? Förekom fördelning av bänkplatserna efter vissa släkter eller yrkesgrupper? Var sutto tjänstefolk och mindre ansett folk? Från en stad omtalas, att kyrkorådet höll formlig överläggning om de olika societeternas rangplatser, och från en annan stad omtalas, att en viss familj före andra stadsinvånare fått utse sin bänkplats. Känner man till liknande fördelning från Eder stad? Ex.: Vid gästernas placering omkring bröllopsbordet iaktogs enligt tidens sed sträng etikett, så att den då redan 50-åriga moster Stava fördes till bordet av brudgummens 13-åriga broder. (Lidköping). - När apotekarns dotter förlovade sig, var de ute och åkte i droska. Det skulle vara fint att ta en åktur då. Herrskapen kunde ha både två och tre hästar för droskan. (Kristinehamn). - Skrudade i 'stukis' styra stadens borgare och fiskare rätt allmänt stegen till kyrkan på sön- och helgdagar. Ja, inte ens den lärda och 'finare' världen, finansmän och köpmannafamiljerna, syntes den tiden vara ohågade att övervara gudstjänsterna. (Hudiksvall).

d) Hur framträdde vid kalas, vid årsfester (jul, påsk, midsommar o.s.v.) och övriga tillställningar, nöjen, lekar o.s.v. ståndsskillnad och värdighet?

Årsfesterna ha ofta firats på olika sätt inom olika samhällsklasser. Man kan ibland tydligt märka, att staden vid vissa årsfester företrädde av olika kategorier, som firade högtiden var på sitt sätt. Olika yrkessammanslutningar ha firat den på sina sätt, de högre klasserna ha haft vissa festbruk som de lägre icke haft eller först senare upptagit? Olika samhällsgrupper ha haft sina fester förlagda till olika platser o.s.v. Har man kunnat iakttaga något dylikt i staden? Sök att ge exempel på hur olika grupper firade högtiden! Ex.: I staden voro fyra kategorier folk som vid festtillfällena höllo ihop. Det var en grupp s.k. ståndspersoner, som hade majbal på stadskällaren. Den andra kategorin voro handlandena, som ordnade med majfest turvis hos någon kollega. Den tredje kategorin voro hantverksmästarna. Dessa gjorde upp om en engångskostnad hos någon traktör, där de tillbringade natten. Den fjärde kategorin voro gesällerna, bodbetjänterna och all annan tjänstepersonal och de hade allra roligast. Deras

fest var delad i tre huvuddelar: 1. När de eldade upp majstången, 2. marschen till Mörke källa och 3. knytkalaset där. (Skövde).

Hade olika samhälls- eller yrkesgrupper fester och baler på olika ställen? Oskarsbaler, maskeradbaler, Luciabaler, trettondagsbaler, borgarbaler, slädpartier o.s.v.? Vilka anordnade sådana, och vilka besökte dem? Berätta härom!

Sök att ange någon eller några umgängeskretsar inom staden (personer som umgingos med varandra, hälsade på varandra, uppvaktade vid nyåret, födelse- och namnsdagar, inbjödos på kalas o.s.v.)! Hörde medlemmarna inom en sådan krets till samma yrke eller näringsgren? Funnos å andra sidan umgängeskretsar av personer från olika yrkesgrupper, där gemenskapen bestämdes av andra gemensamma intressen, börd, förmögenhet o.s.v.? Angiv gärna en familj och sök om möjligt redogöra för dennas bekantskapskrets!

Förekom firande av namnsdagar och födelsedagar? Brukade man fira födelsedagar och namnsdagar inom alla stadens samhällslager, eller var det sed endast inom de högre kretsarna? Jfr härom frgl. LUF 35 Firandet av födelsedag och namnsdag i äldre tid.

Funnos föreningar av olika slag för bildning, diskussion, samkväm, socialt arbete m.m., vilka berörde viss samhällsklass eller umgängeskrets? T.ex. Spelklubbar, tidningssällskap, ordenssällskap, litterära klubbar, teaterföreningar o.s.v.

e) Har man ansett, att promenader, utflykter, ridning o.dyl. varit en högre stånds-sed och i annat fall menats vara bevis på högfärd? Ansåg man, att det blott var de förnäma, som togo promenader? Omdömen om de promenerande? Var brukade man promenera i staden? Brukade folk av olika samhällsklasser promenera på olika platser? Vart brukade utflykter från staden ställas? Ställdes utflykterna till samma plats av alla stadsbor eller foro de förnäma och andra samhällsgrupper åt olika håll? Ex.: Jag minns från 1870-talet ett äldre par, som flyttade ditupp från Stockholm och om vilkas promenader man rynkade på näsan och hörde omdömen om sånt där Stockholms-herrskap, som gudbevars inte har annat att göra än ränna kring gatorna'. (Härnösand). - Mitt på torget stod förr en lyktstolpe. Runt kring torget var det djupa rännstenar. Då förr, när de promenerade på torget, då gick storgubbarna och promenerade runt uppe vid lyktstolpen och det andra folket gick längre ut närmare rännstenen och så gick de åt motsatt håll, så att de kunde hälsa på storgubbarna. (Askersund). - En och annan av societeten höll sig med ridhästar, men dessa användes aldrig annat än till herrskapsäkning. (Skövde).

f) Vilken betydelse hade samhällsställning och anseende vid ingående av äktenskap? Sök om möjligt göra klart i vad mån rent ekonomiska och praktiska synpunkter härvid verkat oberoende av eller tillsammans med uppskattning av samhällsställning (stånd, klass) samt börd ('god' eller 'fin' familj)!

g) Framträdde samhällsställning i dräktskicket? Olika dräktskick hos män och kvinnor av olika samhällsklass? Särskild klädsel för kyrkogång oberoende av förmögenhetsvillkor? Förändringar i dräkt-

skick och orsaken härtill? Berättelser härom? Ex.: Endast s.k. herrskap, eller som de också kallades köpstafolk, buro hattar förr i tiden, alla fruntimmer tillhörande lantbefolkningen och arbetarklassen buro dukar. Vid genombrottet på 70- och 80-talet, då frökentiteln blivit allmän kastades dukarna och man skaffade sig hattar i stället. Men de som burit duk och nu klädde sig i hatt, fingo uppbära många glåpor, t.ex. Nej, se på den, så viktig, har klätt sig i hatt, tror att hon är herrskap o.s.v. (Hälsingborg). - Handelsmännen ha höga hattar, deras hustrur röda, fransade sidenschaletter på söndagen. (Norrköping).

Giv exempel på hur dräktskicket i övrigt tedde sig beroende på förmögenhetsvillkor! Dräktskicket i vardagslag? Skillnader mellan förr och nu? Ex.: Med sin ekipering var man icke noga i vardagslag. Träskor användes av ung och gammal, och träskomakare fanns på ort och ställe. (Ljungby).

h) Framträdde samhällsställning (i samband med eller oberoende av ekonomi) i byggnadsskick och inredning eller möblering?

Giv exempel på hur man bodde inom olika samhällsgrupper, hurudan inredningen var o.s.v. Giv exempel på öknamn, namn på gårdar o.dyl., varigenom åsyftas, att någon genom vräkigt byggnadssätt och slösande inredning vill verka förnäm. Ex.: Sockerslottet, benämning på en byggnad som har invecklad stil; Bondpalatset - en dryg uppkomlings gård.

i) Känner man till anekdoter, ordstäv, ordspråk, ramsor och rim, som tala om ståndsskillnader, bördstolthet, dryghet o.s.v.? Återgiv sådana med förklaring av deras uppkomst, där så är möjligt! Ex.: När storklockan ringde för ett rikt lik, så sade hon: 'Ett fint lik i dag, ett fint lik i dag', men mellanklockan sade: 'Släng'et åt helvete, släng'et åt helvete!' och lillklockan sade: 'Längst in, längst in!' (Skövde). - En dryg och rik uppkomling hälsar länets hövding med: 'Nej se, pauvres honteux är ute och går!' (Härnösand).

15. Känner man till att motsättning varit rådande mellan staden och någon närliggande stad? Hur har denna motsättning tagit sig uttryck (i ramsor, öknamn, härm, anekdoter o.dyl.)? Vet man något om anledningen till sådan motsättning? Berätta härom och återgiv förefintliga öknamn, ramsor o.dyl., som höra samman härmed! Ex.: Köpings svin, Arboga hundar. - Invånarna i Karlstad kallas kålstälkar, Kristinehamn kallas Lusasken. En Karlstadsbo kom till Kristinehamn och träffade en av dess inbyggare. Kristinehamnaren frågade: Hur står det till med kålen i år? - Åh jo. Men lusa ha lagt sej på'n så ille, svarade Karlstadsbon. - Heda-Lars hyste en synnerlig beundran för det brusande storstadslivet i Borås i motsats till Ulricehamn. Se när jae köm te Uschlehamn, berättade han, så geck hele stan å tiggde, å borgmästarn han satt på rådhustrappa å hötte säcka.